

ПЕТЪР ПОНДЕВ

ДО ИЗВОРА НА МЪДРОСТТА И ЖИВАТА РЕЧ НА НАРОДА

„Ако се случи да ви нанесе път край Щърковци, а вие харно за-
помнете къщата на дядовата Дичова задруга, ще я познаете по висо-
кото ясеново дърво и по жълтата пинта с ракията, покачена за клина на
дървото. Като я откачите да пиете, а вие се прекръстете, като всеки
християнин. . . Прекръстете се, па кажете: Спор и късмет, хаир и бе-
рекет, и добра сговорност у къщи! . . . — Така кажете, па пийте, кол-
кото ви душа сака! Така обича дядо Дичо!“

Всичко, което Михалаки Георгиев иска да внуши за живота, за
морала и за човека, ни отвежда до портата на дядо Дичовата задруга.
Дядо Дичовата задруга е оня идеализиран свят от писателя, където
доброто, трудът и сговорът, като трима неразделни братя от приказ-
ките, не позволяват да проникне никаква човешка злина и зла поми-
съл. Тук човек може да се чувства напълно щастлив и сигурен, за-
щото в неразделността на доброто, на труда и сговора е заключена не
само заможността, но и цялата жизнена мъдрост, с която дядо Дичо,
без насилие и без принуда, управлява многобройната си челяд.

Би било чудно, ако Михалаки Георгиев — този така сърдечен и
добродушен човек, който пише своите разкази главно през 90-те го-
дини на миналото столетие — останеше чужд на добротворческия дух
на народничеството, чиито социални мечти господствуват през тази епо-
ха. Подобно на своите събратя по перо той идеализира старата селска
задруга. В нея той вижда и здравите устои на народния живот, върху
които се е формирала със сигурната ръка на времето нравствената същ-
ност на българина — това, което новото безчовечно време иска да раз-
руши. Към дядо Дичовата задруга с високо ясеново дърво до пор-
тата Михалаки Георгиев винаги се завръща и когато търси изход от
пороците на своето жестоко съвремие.

Михалаки Георгиев принадлежи на поколението, което е свидетел
и участник в събитията на две драматични епохи. Освободителната война
го заварва учител в родния му град Видин, града, където папите са
строили своите прочути сараи — паметници на турското величие и мъ-
стите на раята. От обсадения град пламенният патриот изпраща чрез
гълъби важни военни сведения на руските войски. В своя роден край
той посреща заедно с родните си братя и дългоочакваното освобождение
на народа от петвековния господар. Тук той преживява и онези непов-
торими дни, когато народните маси, изтръпнали от дълги предчувствия,
се отдават в един миг на тържеството на радостта, когато колективната
душа на народа, събудена от нови надежди и очаквания, изгълва с жи-

вот големите събития на историята „Аз видох освобождението — пише двадесет години по-късно Михалаки Георгиев. В тези три думи е обгърнато щастieto да доживееш едно събитие от такова грамадно значение, каквото хората с векове чакат да доживеят и да почувствуват онези наслаждения, на които се раздвахме ние, съвременниците на това наше освобождение“.

Незаличим остава за него споменът от тези дни на всенародно щастие. През това време самият той е могъл да почувствува духовното тържество от пълното сливане с народа, когато всички лични беди и огорчения отстъпват пред единствената мисъл за народната съдба: „Много мъчности, много горчивини представляваше животът на българския учител в турско време, но, не знаей как, всичките тия мъчности, всичките тези горчивини се забравяха, губеха се, разпръсваха се като мъгла пред вятър, в сравнение с благодатния труд, с идеалния полет, със самодоволството, че вършиш, че създаваш, че градиш темели на онази сграда, на която никой не споменаваше името, но всякой си я въобразяваше: въздигната високо-високо, под лъчите на онова хубаво балканско слънце, което на всяка своя заря ще носи думите: „Народе — бъди щастлив!“

Но историята бе решила друго. Народът не дочака щастливи дни. Освобождението отприщи бента на капиталистическото развитие. Новите социални отношения, стихийно и неудържимо като водите на буйно придошла река помитаха старите форми на живот. Патриархалният мир и задружният живот в селото бяха нарушени от крамолите за земя, от стремежа у всекиго да живее на своя глава. Чуждият насилник изчезна. Но на негово място се появиха нови, по-безмилостни мъчителци. Лихварите, бирниците и търговците стават за народа напаст, по-страшна от някогашните башибозушки орди. Те заграбват нивите на селянина, продават последната черга на сиромаша, отнемат къшея хляб от децата на трудолюбивия занаятчия. Едно десетилетие не е изминало от Освобождението, а над хубавата българска земя е преминала сякаш страшна буря. Един одрипавял и сломен от непрекъснати беди народ се лута безпомощен, гонен като стадо от подивяли партизански шайки. При това, никога неговото положение не е изглеждало така уничително, както сега, когато партизанинът е заменил яничерина, а сопата — турския ятаган.

Будните и честни синове на народа, възпитани от демократичните и родолюбиви идеи на Възраждането, гледаха с недоумение на новата действителност, която опровергаваше най-добрите им очаквания. Техният идеализъм не можеше да се примири с грубия практицизъм и хищническият морал на новите рицари на печалбата. В справедливия им протест се чуваше не само гневният вик на оскърбения човек, но и гласът на разочарованието от пълното крушение на идеалите на Възраждането. Това ги кара все по-често да обръщат очи към миналото, което става за тях главен обект на идеализация и все по-яростно да се нахвърлят върху настоящето, превърнало се в постоянен прицел на изобличението им. Чувството на дълбоко разочарование е характерен и неизменен белег в творчеството на Михалаки Георгиев. Писателят бе преживял радостта на народните страдания, за да бъде скоро след това свидетел на народните страдания. Ето защо в спомените за своите срещи, противопоставящи настоящето на миналото, от писателя като тежка въздишка се изтръгва признанието: „Рози садихме, а само трънът им поникнаха! . . .“

Всякога, когато случаят ще припомня на Михалаки Георгиев някогашните идеали и някогашното въодушевление, той ще бъде безпощаден към своето съвремие: „Въодушевлението се претопа в омраза против всички, които са от противната партия!

Идеалите ни са: егоизмът и интересите на партията, а патриотизмът сме оприличили на дрипаво знаме, което развиваме само тогаз, когато гоним властта! . . . Една примама, с която си служим да правим търговия с чест, с убеждение, с принципи — със себе си.

От някогашните наши блянове днес ни е останало само — разочарованието! Бяхме се устремили, като орлите, там хей, на високо, чак над облаците, а сега — сега се валиме в праха, в блатото!“

Мъчителното и угнетяващо чувство на разочарование бе характерно не само за творчеството на Михалаки Георгиев. Разочарованието беше духовен белег на епохата.

Влечението у Михалаки Георгиев към писателското творчество се пробужда късно. Но това влечение у него никога не е могло да се превърне в страст. Михалаки Георгиев пише своите идилии, сатирични разкази и хуморески като непосредствена реакция от видяно и чуто, като автор, у когото любителството в литературата е съчетано с неизменната нужда да общува с хората, да споделя своите мисли върху всичко, което ги zajсга отблизо. Той може да не се докосва до перото много години, но тогава той има други отдушници на своята деятелна природа и на своя общителен дух: той е стопановед, държавник, политик, вестникар. Неговите чести раздели с литературата обаче ни изглеждат така естествени, както естествена ни изглежда раздялата с нашите близки, когато работата ни задължава да отсъствуваме продължително от къщи или да отидем на разходка в планината. Затова и всяко ново завръщане на Михалаки Георгиев към литературата е нещо обикновено и привычно — то е част от делничната биография на човека, който винаги е добре дошъл между нас, защото винаги има какво да ни каже. То всякога носи със себе си и обаянието на откровения и сърдечен събеседник, който разбира чуждата болка и от когото има какво да научиш.

Михалаки Георгиев се появява в литературата като зрял творец. Никой не е предполагал, че авторът на първия български учебник по ботаника на тридесет и шест годишната си възраст ще се залови да пише разкази и хуморески. Но още първите разкази на непознатия автор показват, че имаме работа с човек, който познава живота. Освен това появата на Михалаки Георгиев в литературата е така непринудена, както е непринудена неговата поява сред хората, с които той е свикнал да общува. Така го посрещат и читателите, като стар свой познайник, с когото имат общ език и свои общи житейски вълнения и тревоги. Защото и в своето литературно творчество, както и в живота, Михалаки Георгиев е преди всичко човек. И ако този изключително сърдечен и добродушен човек понякога ни изглежда прекалено строг, то е защото той никога не отстъпва от своите морални принципи и защото целият негов живот е образец на нравствена чистота.

За Михалаки Георгиев бе недопустима и всяка изкуствена преграда между гражданската съвест на писателя и народа. Тази непосредствена близост на писателя до народа, която придава морално превъзходство на гражданската биография на общественика и политика, определя облика и на цялото му литературно творчество. Тя го прави непримирим враг на партизанинната — тази страшна язва, разлагаща моралните устои на

народния живот. Тя ще го направи и безпощаден изобличител на обществото, в което народът бе изоставен беззащитен срещу грабежите, измамата и насилието.

★

Неголямото творчество на Михалаки Георгиев се отличава с една своеобразна прелест — то е ней-непосредственото и спонтанно нещо, което нашата литература е могла да създаде като изображение на българската действителност. Всичко, което този наш писател е създавал, се е подчинявало стихийно на законите на изкуството. Разказите на Михалаки Георгиев са освободени от бремето на творческата мъка, защото в тях не можем да открием нищо от онова, което наричаме естетическа илюзия — толкова осезателно е присъствието на автора и толкова неопровержима е достоверността на жизненото изображение. Но в това литературно любителство, в това полуизкуство се чувства така силно кръвообръщението на живота, че човек не забелязва несръчността на художника, прощава несвършенствата. Само когато в по-късното си творчество Михалаки Георгиев пожелава да стане нравоучител, неговите разкази започват да ни досаждат с повтарянето на познати мотиви и образи — тогава в тях ние непрекъснато ще откриваме един бърбав проповедник и наивен съчинител.

Михалаки Георгиев навлиза в литературата с първичната сила на народното мислене и народния език. Това обяснява произхода на онази простота, одухотвореност и интимност, с която ни пленяват още първите му разкази. Това обяснява и последователния реализъм в неговото творчество. Михалаки Георгиев е писател-реалист в най-добрия смисъл на тази дума. Реализмът е вродена черта на жизненото възприятие у писателя. Дори в неговите идилии, където нравственото превъзходство на патриархалния човек е доведено до най-високите степени на идеализацията, прозират формите на един реален бит, наблюдаван и изучаван в неговите тънкости. Реализмът на наблюдението, възприет от народното светосещане, е основата, върху която погледът на писателя, лишен от стороите на творческата фантазия, разкрива много жизнени аспекти. Непосредственият жизнен опит е широката орбита и на проблематиката, която творчеството на Михалаки Георгиев носи в себе си. Това е и една от неговите индивидуални отличителности, за които сам Михалаки Георгиев говори, изтъквайки своята изключителна способност да запаметява: „Ще помоля предварително за извинение — пише той в разказа си „Как се случи, та си забравих годините“ — че колкото и да не е скромно, аз трябва да почна своя разказ с една похвала, а именно, да похваля своята памет, да се похваля, че помня много стари и дори много дребни работи. Помня до най-големи подробности своите детски години; помня големи и малки събития; помня всички семейни произшествия; помня навиците на всичките си учители, помня всичките детински игри със своите другари! . . . Помня много работи, които съм учил и които много малко, за да не кажа никак, не са ми потривали в живота! . . .“

Не случайно, когато заговори за себе си, Михалаки Георгиев напомня за тази първична връзка на литературата с живота. В нея трябва да дириш преди всичко и своеобразието на писателя, който чувствава горещия лъх на творчеството само когато извлича от рудника на преживяното тежките късове на своите спомени за хората и събитията.

Тази първичност на творческия инстинкт у писателя се е отразила и върху начина на изображението. Характерното заглавие, което Михалаки Георгиев е поставил над един от своите разкази, „С тебешир и с въглен“, може да се постави над всичко, което той е написал. В него е изразен онзи контрастен начин на мислене, който възприема света без нюанси, но в който истината така недвусмислено се отделя от лъжата, както белия цвят от черния. С тебешир и с въглен Михалаки Георгиев изобразява и своите герои, в които вижда многостранните проявления на доброто и злото, на красивото и грозното. Но колкото и многостранни да са тези прояви, те винаги се свеждат до борбата на две начала, които народът добре разпознава с помощта на своята практическа самородна философия, усвоена от оня университет, който се нарича — познаване на живота.

В разказа „С тебешир и с въглен“ Михалаки Георгиев рисува в силни контрасти покъртителната повест на малкия човек. Това е повестта на един човешки живот, в който като тежки зърна на броевница са нанизани неволите на селската сирота. Единственото богатство на дядо Колю е полусрутената и гъбясала от старост воденичка, която турският ага му е оставил след Освобождението, задето му е робувал от дете. И това единствено негово богатство новите селски управници искат да му заграбят, понеже се е осмелил да изправи глава срещу тях. Цялото внимание на Михалаки Георгиев е насочено към съдбата на дядо Колю — този беден старец, у когото всичко, като започнеш от повреденото му коляно и отхапаното му дясно ухо и свършиш с навика му да говори сам на себе си, разказва историята на един мъченически живот. Михалаки Георгиев не пести думи, за да ни опише външността на своя герой, вълнувайки се от мисълта, че това е може би единичният спомен за него. И трябва да се признае, че писателят показва не само рядка наблюдателност, но и забележителната способност да вижда как в малките странички от незабележимия и безшумен живот на дребните хора, ден по ден, с неумолимата ръка на истината, се пише голямата книга за съдбата на народа. Дядо Колю с цялата си външност, която свидетелствува за многобройните му патила, е жив паметник на мъченическата история на своя народ:

„Не се чудете, че дядо Колю е много патил: — много е живял, затова и много е патил. От петата си година той бе захванал горчивината на господарския камшик, — да опитва мъките на робството. Кой го е питал за неговата свободна воля, която той е оставил още в майчината си утроба, щом се е изтърсил на бял свят? От де е чул, че хората се раждат и умират с равни права? Откак се е запомнил, че съществува на света, оттогава помни едно и също: че правото е в ръцете на силните и богатите, и че кахърите, мъките и патилата са дадени за слабите и бедните — само за робите! И дядо Колю беше се свикнал с участва, с която го бе орисала неговата орисница. Той бе навикнал да търпи. Навикнал бе да търпи и пати всичко това, което той видя, че търпят и патят всички като него: и майка му, и баща му, и братята му, и чича му, и стринка му, и кръстника му и — и всичките роби. Той виждале с очите си, че по бунищата растат само плевел, коприва и буника, и той знаеше, че едното трейкат като непотребно, другото пари, а третото — горчи и трови. Зер е той крив, че е израсъл на бунището? . . .“

Напразни са усилията на дядо Колю да спаси своята воденичка и заварди децата си от глад. Напразни са и неговите надежди да намери

някъде правдата, която той е тръгнал да търси чак в столицата, мислейки си, че при големите му патила не само хората, но даже и врабчетата като чуруликат все за неговата работа разправят.

Премеждията на дядо Колю са описани от Михалаки Георгиев с дълбоко разбиране. Трагедията на селския човек, изоставен напълно самотен и баззащитен, в бедите на когото няма нито кой да помогне, нито кой да съчувствува, е изобразена върху мрачния фон на една действителност, навиваща пълна безнадеждност. Тази действителност е обрисувана и в думите на дядо Колю, който на въпроса на съдията женен ли е отговаря с дълбоко убеждение, че личното му нещастие е неразделна част от бедственото положение на народа: „— Е, та женил съм се и я, господине, що ще му чиним?... Нали трябва и плевел да се развъжда... оно, де, ако не бяхме ние, сиромасите, раята, кой щеше да добрува на тоя свят?... Нали ние работиме и за спахии, и за чорбаджии, и за попове, и за владици, и за царщина, и за всички?...“

Социалната участ и трагическата обреченост на малкия човек в условията на капитализма и на войните Михалаки Георгиев е изобразил и в разказа си „От зло на по-зло“. Дълбока покруса очаква старият ковач бай Крачун, излязъл още от вечерта на градската скеля, за да посрещне парахода, с който на другия ден трябва да се завърне от войната неговият син. Цяла нощ бай Крачун се разхожда неспокоен по скелата и се вглежда дали през мъглата няма да се зададе параходът с неговия Младен. А мислите му непрекъснато сноват ту около Младен, ту около осиромашения дом, ту около замлъкналата ковачница, която очаква силната Младенова ръка. Но Младен е оставил своята ръка и единия си крак на фронта и старият ковач трябва да заведе под сиромашкия си покрив още една сирота и безпомощна душа. Никой няма да се притече на помощ на злочестия дом, защото в това общество злото не иде само, а влече подир себе си и другари. Затова при смъртния си час бай Крачун ще поръча да турят заедно с него в носилото и големия чук, който няма вече кой да върти на земята. А неговия Младен всеки делничен ден може да видите или на пазара, или край Дунава при скелата, където бащата някога очакваше завръщането на своя син. Там сега синът разправя за битките, сложил пред дясното си коляно патерица и протегнал в лявата си ръка просешка гаванка.

Хора като дядо Колю, бай Крачун, Младен са приели от живота жребия на избраничеството, ако избраничеството може да се определя по големината на човешките неволи и ако за човешката отличителност може да ни говори безразличието към чуждото страдание. Тях има предвид Михалаки Георгиев, когато казва, че „патилите хора броят живота по кахърите, а не по годините“. Към тези незабележими сиротинки писателят насочва цялото си внимание, защото в тях вижда възпътени най-добрите черти от нравственото превъзходство на народа. Върху техните сухи и корави лица, както върху кората на старите дъбове, животът е вдълбал и браздите на народната съдба. От тях писателят неведнъж е чувал да се изтръгва и кратката и горчива изповед: „От турци лошо, от нас — пак лошо!“

Дълбоката заинтересованост към съдбата на народа обяснява защо прямолинейната натура на писателя отблъсква от себе си всяко чуждо въздействие, което засенчва чертите на родния човек. На Михалаки Георгиев са чужди и ония екстатични състояния на духа, които предразполагат към продължителни съзерцания на природата. Един вроден пурп-

танизъм на духа държи винаги будно социалното чувство на писателя: „Аз мъчно свиквам с контрастите на природата — признава Михалаки Георгиев. — От една страна, поразителната картина на немотията и на сиротинските мъки, а от друга страна, хладната безчувственост на тая природа към тия човешки страдания! . . . Недейте чака от мене да ви опишвам приятността на въздуха, блещукането на лъкатушната вода, мизмизмата на приятните треви и пееанията на славеите и другите птици. Аз малко разбирам от тези работи, та затова мога да сгреша“.

Ако Михалаки Георгиев е готов винаги да ви заемава с нещо, без да пести за това време и думи — това е човека. Когато Михалаки Георгиев поиска да ви запознае с хората, такива, каквито той ги е срещал в живота, за да ви покаже как в действителност изглеждат те и какво мисли той за тях, тогава той може да ви говори безкрайно. Именно да говори, защото той е единствен в цялата ни литература, който умее, както това бе забелязано още при появата на първите му разкази, не да разказва, а да говори и да говори така сладкодумно и увлекателно, както никой друг. Няма да отговаря на истината, ако кажем, че летоброенето на българската драма би трябвало да започва всъщност от Михалаки Георгиев — този изключителен майстор на диалога. Но не бихме сбъркали, ако препоръчаме на нашите съвременни драматурзи да се учат на жив и естествен диалог от Михалаки Георгиев.

Усвоил напълно формите на живота разговорна реч на народа, Михалаки Георгиев и в своите разкази търси непрекъснато живия контакт с читателя, така както неговите герои непрекъснато разговарят помежду си. На това се дължи и неопровержимото усещане за присъствието на човека в разказите на Михалаки Георгиев, което ни кара да не държим сметка за кривуличестите пътеки на сюжета и да не се сърдим за неочакваните стръмни и каменисти преходи на разказа. Защото навсякъде, през където и да ни води писателят, ние научаваме все важни неща за живота и за хората.

Неотслабващият и всякога изучаващ интерес към човека обяснява как в неголямото творчество на Михалаки Георгиев е могла да бъде създадена такава богата галерия от образи. Читателят може и да не си спомня при какви обстоятелства се е срещал с героите на Михалаки Георгиев, защото случката в неговите разкази е винаги нещо второстепенно. Но читателят никога не забравя, че не друг, а тъкмо Михалаки Георгиев го е запознал с толкова много и с толкова разнообразни човешки образи, които времето е безсилно да заличи от паметта му.

Разказите на Михалаки Георгиев са населени с толкова много герои, че половината от тях стигат на един наш днешен писател да напише роман. Достатъчно е само да си спомните за историята на дядо Колпо от разказа „С тебешир и с вълген“ и вие ще имате отново възможността да се срещнете все с ваши познати от миналото. Тук са: талигаджията Гето Пуякът, кръчмаринът кир Кузман, Сврачевски поп, дядо Колпо, баба Първа и баба Митра, Пуня Мигалото, кмета Клативрат, съдията Асен Вилowski, бае Гаджо Лучов, баба Бекир, окръжният прокурор, чиновникът от неизвестното столично учреждение и др. А ето и старите ни познайници от разказа „Бае Митар пророкът“: дядо Петър, баба Зойца, бае Митар, Ана Пунчовица, поп Яньо, Хаджи Илия, чорбаджи Недко, Бенчо Соитерията, чорбаджи Игнат, Трайчо Сербезинът, хаджи Ибрахим, Данаил Фудулинът, тетка Елисавета, кака Кирка, Иго кърпача,

Ахмед бей, кака Вока, Ибрахим паша, чорбаджи Гьоре, Тошо, баба Балашка, чорбаджи Рангел, Тасо Цинцарина, чорбаджи Цеко и др.

Присъствието на многото герои в разказите на Михалаки Георгиев обуславя и различните жизнени аспекти на изображението. Защото за писателя е важен преди всичко човека и делата му. От човешките дела зависи как ще изглежда и животът на хората — това навсякъде и непрекъснато иска да ни внуши писателят, който споделя напълно самораслатата философия на героя си бае Гаврил, че всички земни злини са рожба на алчността за богатство: „А има ли нещо по-силно, по-опасно от парата? . . . Такъв е тоя серсемски свят, па ако щете, идете, та го обръщайте! . . .“

Същият възглед изповядва и дядо Стоимен в „Патил, та знае“. Дядо Стоимен е един в село Орляково и по почит, и по сърце, и по ум. Но той става ненужен на челядта си щом подела своя имот. Изпъден от общата трапеза и изтикан да спи в тъмната стаичка, където снахите му държат неизпраната вълна от овците, той се чувства изоставен сам самичък на света, докато един ден не му идва на ум да излъже своите, че държи в големия шарен сандък неподелени пари. Сега дядо Стоимен е отново начело на трапезата, но той вече знае, че на тоя опак свят „Нито е да си харен, нито е пък да си лош. Ако си харен за другите, на себе си беля на глава ще докараш, а ако си харен за себе си — свето ще викне: лош!“

Новите капиталистически отношения рушат с невероятна бързина не само икономическите основи на стария задружен живот, при който хората се чувстваха близки и потребни помежду си. Те рушат в същото време и устоите на стария патриархален морал, при който човек гледаше с доверие на другите и живееше с открита душа и сърце. Картината на живота, която писателят наблюдава в годините след Освобождението, е различна: одрипавели селяни кръстосват замаяни пътища между селото и града, за да търсят загубената правда. А правдата е забегнала далеч от хората, защото и по селата и по градовете са успели вече да се настанят по-големите и по-малките братя на Кочо Кюскията и Дочо Харамията, от чиито золуми и горските зверове скимтят от страх и бягат вдън горите. Като побеснели хали те върхлитат върху народа, грабят, убиват из засада и безчинствуват, под покровителството на властта и закона, създадени сякаш в тази нова държава не за да пазят имота и честта на хората, а да внушават страх и недоверие у всекиго, да показват на човека колко той е ненужен и безсилен.

Перото на Михалаки Георгиев е безпощадно със своята правдивост, когато изобразява картината на обществения живот в България след Освобождението. Всичко в този живот, както се шият дрехи по мярка, е устроено така, че да съответствува напълно на варварските нрави на една полупитомна, полудива буржоазия — притежателка на властта и парите. Новите управници на България, излезли из средите на тази буржоазия, можеха все по-често да се видят как накривили калшак се разпореждат като пълновластни господари в страната. В момента на душевни възторзи те се любуваха на собственото си самоизображение в безцеремонната песен на Кочо Кюскията:

На вино пие каймака,
а на ракия — първака;
На вино вади пицови,
а на ракия — ножове!

Със забележителна простота и реализъм Михалаки Георгиев рисува сцени от съдилищата, от изборните борби, от нощния живот и нравствената поквара на столицата. И навсякъде под официалното покровителство на всесилната държава пред нас изпъкват образи на професионални вагабонти, крадци, разбойници, убийци и морално декласирани хора, които се отличават от обикновените престъпници единствено по това, че жестокостта им е безгранична и че имат власт и сила. Между тях е нравственият кастрат съдията Асен Вилowski, главорезът Кочо Кюскията, станал държавна необходимост за всяко правителство, чорбаджийският син Коле Цеков, който покрай лихварството и покрай тъмните си афери се занимава „от чист патриотизъм“ и с най-висша политика. Тук са попът-хайдук от село Сврачево и нощният обирач на селските обори кметът Клативрат, председателят на окръжния съвет Арсо Кърлежът, който заплашва селяните, че ако не му изплатят борчовите си ще им изпрати казаци да ги съберат насила. Тук са министърът, чиято мисъл се върти непрекъснато около държавните доставки и неговата жена, която урежда благотворителни концерти за пострадалите патангонци. Тук са депутатските и партизански глутници, ненаситните вълци и хиени, които впили зъби в гърлото на беззащитния народ, заплашително ръмжат срещу всеки, който се опита да ги измести.

За този живот в свободна България говори и бае Гаврил пред своите съграждани в кафенето в разказа „Разкумил кума си“. С оригиналния си и злъчен хумор той се учудва защо руският цар е трябвало да бие толкова път, да хаби толкова аскер и злато, за да ни освобождава. С груби и откровени думи той рисува безпогрешно картината на живота: „Свобода. . . Хм. . . това свобода ли е или свободия? ! . . . Анджак, които имаха нужда от свобода, те се съвсем сега заробиха, а освободиха се. . . знаете ли кои? Освободиха се: хайтите, вагабонтите, обирачите, подкупниците, шпионите, убийците, золумджиите, те се освободиха, защото сега них закон ги не хваща! . . . За них е и свобода, и конституция, и полиция, и съд — всичко е за них, а за мирните, за работните за почитените, за хързлиите — за них е черна робия сега . . . Трай душо — черней кожо! . . . Ето ти свободата! . . “

Нищо не е в състояние да смекчи гнева на писателя, когато под острието на неговото перо попадат проявите на партизанството. Рядко изключение са разказите, в които Михалаки Георгиев не засяга това явление, характерно за политическите нрави и политическия живот в страната. А разкази като „Кочо Кюскията“, „Така се лъже човек“ „Народна панорама“ и др. по силата и остротата на изобличението, по своя гневен папос и сарказъм напомнят напълно страстните фейлетони на Алеко Константинов. В тях с безпоощадна прямота е показана истинската същност на партизанството. Размерите, които е взела тази страшна напасть в малка България, са наистина невероятни. Също като кучешкия бяс партизанството се проявява с неочаквана и страшна сила. Негови явни разпространители са декласирани типове, като Кочо Кюскията, Арсо Кърлежа и Дочо Харамията, които си приличаат като две капки вода с прочутия Алеков герой Данко Хърсъзина. Когато Кочо Кюскията се зададе отнякъде, дечурлигата, които играят по улиците, се разбягват като врабци, защото за този главорез човешкият живот не струва пукнат мангър. Три неща обича на тоя свят Арсо Кърлежа: парите, високите капии и музевирлъка. Едното е наплата, другото — спиците, а третото — оста на колата, на която той се вози в живота — всичко друго за него е трици и коприва. Начело с такива безогледни,

озверени и напълно подивели натурници и изедници и сред канските писъци по села и градове властващите партии мъкнат народа пред изборните урни, както се мъкне стадо овце, грабят открито неговия труд и продават последната му риза все в името на общите народни интереси. А в държавните и обществени учреждения, в участъците и съдилищата олелията не спира: инати, клевети, интриги, шпионства, анонимни писма, доноси, уволнения, побоища и арести — всичко, без което не може да мине ни една партия, домогваща се чрез властта да отмъкне по-тлъста плячка от държавната трапеза.

„Пусто чудо, пусти партии! — провиква се писателят, като сравнява това българско зло с някогашните турски грозотии — Разнебитиха земята, като че да е дълги години огън яла и пламък пила!“ Така, в малка България, една след друга се редуват да управляват партия след партия, — все в името на оголелия народ, и все в името на неговото добруване. А картината на живота е все една и съща, защото целите и методите на управляващите партии са едни и същи.

Народът, който изпитва на гърба си кой го яха, разбира безпогрешно какво значи да се домогваш до властта в името на „народните интереси“. Не случайно названията, които той дава на партийните режими, са толкова красноречиви: разбойнически, турсковизантийски, черкезки и т. н. Тиранинът е винаги един и същ, макар да не носи фес, а цилиндр. И не случайно развалините на някогашните прочути видински сараи напомнят у Михалаки Георгиев една и съща мисъл: „Колко ли много жлъч се е била набрала, като е могла тъй скоро да разтопи, да разруши — да съсипе такива грамадни здания? . . . Дали са могли да помислят такова нещо някогашните тирани? . . . И въобще, мислят ли тираните — и бивши, и сегашни и бъдещи. . . мислят ли те нещо за това, което неминуемо трябва да патят? . . .

Окаяници! . . .“

В своите разкази и фейлетони Михалаки Георгиев е преди всичко изобличител. Независимо от тяхното езиково своеобразие и художествени несъвършенства, те носят със своята сурова прямота един шchedриновски дух в нашата литература. С яснотата и трезвостта на реализма, с безкомпромисната си мисъл, със суровата и непошадна правдивост на изображението те в същото време спомагат през 90-те години на миналия век за създаването на най-добрите традиции на реализма в българската литература.

Трябва веднага да се отбележи, че творчеството на този наш писател, на което са чужди размахът и шеметът на голямото майсторство, не е само изобличителен документ за своето време. Няма да отговаря на истината, ако кажем, че то изчерпва своето значение само с това, че ни помага да знаем днес повече за една отминала епоха. Свързано преди всичко с живота и жизнените факти, творчеството на Михалаки Георгиев няма нищо общо с онзи безличен, безкрил и едноок реализъм, който се задоволява с регистрирането на точните факти.

Макар и отдавна преодоляно в литературното ни развитие като исторически и художествен етап, творчеството на Михалаки Георгиев носи в себе си заедно с правдата за своето време и нравствената тревога за човека, която продължава да вълнува съвременните хора. Достатъчно е да се прочетат ония странички, в които писателят предава преживяванията на дядо Колю в съда, за да почувствуваме наред с жизнената правдоподобност на случката колко дълбоко и колко отблизо ни вълнува съдбата на изоставения и беззащитен човек. Спомнете си с каква

поразителна вяръност е разкрита душевната драма на неукния, но чисто-сърдечен селянин. Неговите с нищо незаслужени страдания са страшно изобличение на обществото, което се отплаща така на своите най-честни и неуморни труженици. И това е доказателство, че писателят не е останал при суровия материал на епохата. Живото присъствие на човека с неговите тревоги и вълнения е най-сигурният белег в едно произведение за присъствието на художника, колкото едностранчива и ограничена да е неговата дарба. А тъкмо този човек в разказите на Михалаки Георгиев е всякога живо, възбуждащо и неопровержимо изобличение на онова жестоко време, в което хората са познавали повече страха и страданието, отколкото радостта от живота.

Много често мислите на писателя и неговите присъди за живота се произнасят от устата на неговите герои. Тук е скрита силата на Михалаки Георгиев — всичко важно и значително, което той е научил за участието на своя народ, той го е научил от своите герои, от това, което те сами са му разказвали за себе си и за хората. Послушайте как говорят бае Митар пророкът, дядо Дичо, бае Гаврил, майстор Васил, Мола Мутин бег, дядо Лало и вие ще поискате отново да се срещнете с тях. И не само защото те са неяднаминати сладкодумци, от чиято образна реч блика народното шегобийство и остроумие. Но и защото в техните думи е вложена мъдростта, знанието и опита на народа, които ни отварят очите към света и към човешките неправди. Чрез тези свои герои — изразители на народния опит и народното мислене Михалаки Георгиев ни въвежда сред социалните, битови и нравствени явления на живота, оценява събитията и хората, дава характеристиката на епохата. От тях самият той е научил много. От тях главно той е усвоил и трудното изкуство да се изучават хората, умението да се наблюдава внимателно и търпеливо, без да пропускаш и най-малките подробности и онзи сладкодумен, но „сарп“ език, който служи неотстъпно на правото и на истината. Всички тези герои на Михалаки Георгиев са родни братя на Вазовия хаджи Ахил. Както и да се носят външно, те по едно неизменно си приличат — това е техният жив и проницателен поглед, озарен вътрешно от острия блясък на иронията, това са техните тънки и ядовити присмивки, които крият едно голямо изкуство — изкуството на изобличението. С това изкуство те са станали такава потребност за обществото, каквато потребност е лютивата подправка в храната на българина. Ето защо те са търсени от всички — с цялата си оригиналност и неповторима индивидуалност, те принадлежат повече на другите, отколкото на себе си.

Бае Митар от едноименния разказ на Михалаки Георгиев е всякога сред своите съграждани. Той е нужен на съгражданите си даже тогава, когато никой за нищо не го търси и очаква. Бае Митар е прочут не само със сръчността си да лекува счупено и изкълчено и не само с мерака си да седи цветя и да ашладисва овошки по чуждите градини и дворове, за да остави добър спомен след себе си. Той е прочут преди всичко с дарбата си да отреже като с нож думата, да даде винаги подходящ отговор когато и за каквото и да го запитах. Ето защо за него са отворени вратите на всички къщи и при болест, и при смърт, и при годеж, и при сватба.

Бае Митар е човек разговорлив и общителен, но той знае цената на думите и никога не изтърва излишна приказка. Негова е сентенцията за волнодумците и празнодумците: „Разумът трябва винаги да върви

напред, а езикът да му придържа отдире полите. . . Ако езикът при-
бърза да изгърчи напред с полите, тогаз разумът се оплита в тях, спъва
се и се събаря“.

Когато бае Митар говори, всички го слушат, защото той не говори
за какво да е, и каже ли нещо — казано е. Даже когато той се шегува,
в думите му има скрита поука. А поуките на бае Митар не са гола фи-
лософия. Те са три пъти по триста измерен и изпитан опит. На сват-
бата на чорбаджи Недковата дъщеря, един от чорбаджиите ще го под-
хване да каже нещо за любовта. А бае Митар, като опре поглед в чор-
баджията и огледа гостите около софрата, ще започне и ето ти цял
трактат за любовта:

„За любовта много е говорено, но и много е замълчано; любовта
е най-голяма, когато е скрита, а най-слаба, когато се разсипва навсякъде,
като кукуруз из продънен хамбар; любовта е като тая баница тука, —
и бае Митар показва на тепсията с баницата, която току що внесоха на
софрата — кога е гореща, тя опарва устата, а като изстине, тогава не
чини, става татсър. . . Всеки, който яде жежка баница, трябва да знае
да я обдухва малко, за да не му попари устата и гърлото.

Бае Митар малко позамълча и пак продължи:

— За ситите хора любовта е като песен, а за бедните тя е празна
лакардия. . . макар че гладните хора са винаги по-весели от ситите.
Бае Митар сръбна малко винце, понамести си лявото коляно, което му
беше изтръпнало и пак настави:

— . . . На младите момичета и на ергените любовта намигва с око,
на младите жени прети с пръст, а на старците се смее в в очите. . . Лю-
бовта е храна, ако е дълга и трайна. Почне ли да се наставка и да се
превързва с възли, тя ще заприлича като въжето на пазарския кла-
денец: три пъти на ден го връзват и все кофата откъсната!“

Срещу тази оригинална и съдържателна народна философия, в която
няма нищо предвзето, даже такъв тънък познавач на любовта като Гюте
едва ли би имало какво да възрази.

Но добродушната и безобидна мъдрост у бае Митар преминава в
остра сатира на обществото, когато пред своите съграждани той съди за
делата на богати и сиромаси. Тогава бае Митар не се задоволява само
с притчи и пророкувания. Той изобличава лицемерието на богатите,
като разкрива на обществото нечистите им съвести, понеже знае, че зад
богатството се крие най-често някакво тежко престъпление. Ето защо
след „завръщането“ си от оня свят, той идва не с обичайните пропо-
веди за смирение, а с подробен изобличителен списък за престъпле-
нията на местните чорбаджии и изедници. Такъв непримирим изобли-
чител на обществените неправди си остава бае Митар до края на своя
живот, защото ако го запитате как е устроено обществото, в което жи-
веят хората, той ще ви разправи приказката за паяците:

„— Какво правят паяците? — паяджина — нали? Е, всяка паяджина
е книга, а всяка жица е писмо, а който прочете тая книга ще знае, че чо-
вешките закони са като тая паяджина: ако се уплете някоя дребна му-
ху, или някой бръмбар, той не само че не се залепи някоя от големите
но я продира, па и самият паяк, ако не свари да се затули някъде в
някое скрито къоше — току видиш, че му е пресечена жицата и той
тупне на земята и се разтърси. . . светски работи. . .“

Тия „светски работи“ са накарали бае Митар пророкът да не свежда гръб пред неправдите и да отваря очите на сиромашта за истината. Неговите пророчества за бъдещето не подхранват никакви илюзии у околните. Запитан веднъж кога най-сетне българите ще се освободят от золумите на турците и кога ще създадат свое царство, бае Митар отговаря: „Ще се изминат деветстотин и деветдесет и девет петъци все черни за християните, па като настъпи хилядният петък, таман по икиндия, когато турците са в джамия, а оно ще падне тяхното царство, и на калето първи път, в тоя петък ще се забодне християнски байрак с кръст!.. Така, така, продължил бае Митар, господ ще изчисти тогава стадото от вълци, но няма да се изминат нито три пъти по деветдесет и девет други петъци и на кучетата, които ще останат да пазят стадото, ще израснат вълчи зъби, та ще почнат да се хапят помежду си, като бесни. . . Какво ще после да бъде. . . това не знам. . . нека му мислят кучетата!..“

Хора като бае Митар не шумят с известност и не влизат с имената си в историята. Най-често те нямат и презимена. Но народът си ги знае и всякога може да ви ги посочи. Те са негови духовни избраници, понеже се отличават и с дарба, и със знание, и с ум — всичко, което им е необходимо, за да черпят от дълбоките глъбини на народния живот мъдростта на времето. Техните думи са крилати — като птиците те летят над всички пътища на живота. Тяхната мъдрост е като чиста изворна вода — тя извира от вековния народен опит, където са отгледани най-едриите и скъпоценни бисери на човешката мисъл и човешкото слово. Един от тези мъдrecи е и Мола Мутиш бег, който разправя в Хаджи Омеровото кафене приказката за хаирсъз замана — приказка, характеризира живота и политическите нрави в България след Освобождението.

Разказаната от Мола Мутиш бег приказка е изключителна по силата си сатира. Зад преданията на древността се изправя една страшна социална действителност. Ето го това проклето време, когато хората са станали глухи и слепи към чуждото тегло, когато новите паши, везири и забити трупат на гръба на раята бери, вергии и хараче, а раята се превива като чръв под тежкия товар и пици и охка, но без да бъде чути от някого. Това е същото време, за което ангелът разказва на пророка: „Ще настъпят дни, когато гласът на умните, на добрите хора няма да се слуша! Те ще бъдат преследвани, пропъждани, прогонвани, а на тяхното място ще излезе всяко, което е лакомо, което е безчестно, което няма да разбира ни от срам, ни от страх, ни от ум, и всяко едно такова ще почне да граче, ще почне да се пъчи, да се надува, като ще мисли, че може да излъже, та светът да повярва, че то по-хубаво пее от бюлбюла!“

В тази приказка на Мола Мутиш бег има и вечни поуки: една от тях е: „Всичките зли твари по земята само със злини могат да надвиват!“ Друга от тях е: „Когато не знаехте да завардите бюлбюлите от гаргите — гарги ще ви грат!“

Близко до мисълта и езика на народното творчество, словото на тези герои е една от ония най-отличителни особености в творчеството на Михалаки Георгиев, без която ние не бихме могли да си го представим“. В него ние откриваме не само познатия строй на образното мислене у народния разказвач, но и всички най-ярки особености на живата разговорна реч на народа. Не по-малко съществено е, че Михалаки Георгиев никога не се разделя от обкръжението на своите герои. Чрез словото им до нас достигат мислите и възнанията на писателя. Така дядо

Лало от село Кършни вир, който е тръгнал да търси магаренцето си чак в столицата, когато вижда за какво се ограбва народният труд, се провиква, загледан в телеграфните стълбове: „Хм, па да ти кажа: . . . я си есапим така с моя селски акъл, да е така, като да има харни закони у тая земя, па да има и кой да стяга тия закони, ама така, знаеш да стяга като на менгеме, та да не може никой да шавне ни насам, ни натам, па да се пишнат всички ония, що кажеш, че гълтат и магарета и конѐе, и кѐщи, и гемии, и топове, и пушки, па, по едно вѐже на шията, па хей, чак там, горе на височко, та кой от кѐде се зададе у София, отдалеко още да може да ги види. . . па, да видиш ти, дали би било това чудо: от една страна бирниците да дерат по девет кожи от сиромашията, а от друга страна такива, като тия хубостници, да ги пилеят, както що вятърът разпилява мъглите! . . . Вярвай бога думам, че само това е най-добрия мехлем за тая пуста рана, що е зинала на снагата на нашия народ, та да пати, а всичко друго — това е все трици и коприва! . . . И, помни ми думата, му думам, един ден, кога и да е, пак тоя мехлем ще се тражи; ако не може нещо със закон да се нареди, а оно, тоя народ, видиш ли го, що мълчи сега? . . . Он ще търпи-търпи, па кога рипне един ден, та тогава ще видиш какво ще прохоратят не само телеграфо, ами и диреците му! . . .“

В дядо Лало писателят е изобразил един от многото честни и добродушни селяни, които никога не са получавали отплата за доброто и за труда, който са дали на обществото. Вродената им честност и пословичното им трудолюбие ги прави да изглеждат наивни и недосялани сред новите обществени порадки, които капитализмът носи в градовете. Но техният здрав инстинкт и жизнен опит им помагат да разберат безпогрешно ония прости истини, които се крият в сложните и често пъти трудно разбираеми обществени отношения. Носители на една самородна философия, изградена върху здравите и естествени начала на труда и морала, у тях всяка мисъл крие някаква първична истина за живота и затова тя е винаги напътствие и поука.

Непосредствената и постоянна връзка на писателя с народния живот и народното мислене обяснява защо в творчеството на Михалаки Георгиев са така силни нравствените и социални акценти и защо в него на преден план стоят винаги нравствените и социалните проблеми.

Някога, в своите парадокси за изкуството в „Упадък на лѐжата“, Оскар Уайлд изрази един от принципите на декадентската естетика, според който: „Животът е много люта течност, която разрушава изкуството и опустошава неговия дом“. Не е излишно да се отбележи, че когато английският декадент отричаха като вредни за изкуството социалните и нравствени проблеми и проповядват начело с Уайлд своите естетски теории от „края на века“, у нас се създаваше една национална литература, истинската сила на която се криеше в нейните дълбоки и трайни връзки с живота — литература, отличаваща се преди всичко със своите социални и нравствени стремежи. През 90-те години на миналото столетие Вазов, Т. Г. Влайков, Антон Страшимиров, Яворов са представители на една млада литература, която черпи с пълни шепи от живота, ръководейки се от високата цел да служи на народа. В числото на тези, които с дарбата и с творчеството си искат да служат на своя народ, е и Михалаки Георгиев. В неговото творчество, както казахме, не всичко издава майстора — личният спомен и първичните връзки на езика държат писателя близо до суровия материал. Но под грубата дреха на езика

трепти, чиста и девствена, богатата душа на народа, блестят истинските бисери на народната мъдрост.

Разказите на Михалаки Георгиев са едно от тези явления във всяка литература, които допълват нейните национални черти. Те приличат на ония наши деца, които обичаме не заради красотата им, а заради техния характер — понякога вътрешната прилика повече, отколкото външната, ни позволява да познаваме себе си в другите. Те най-сетне потвърждават изцяло мисълта на Белински, че необходимо условие за всяко творчество е неизменната връзка с „живота, който винаги стои по-високо от изкуството, защото изкуството е само една от безкрайните прояви на живота“.

★

Нерядко мислите на писателя се връщат към миналото. Тогава те го отвеждат към дядо Дичовата задруга с големия ясен до портата, където патриархалната интимност на живота е оставила завинаги скъпи спомени в сърцето му.

Дядо Дичовата задруга е роден и духовен дом за писателя. Спомените за този някогашен дом са още така живи и силни, че определят почти всички нравствени и духовни мерки за живота, в който капитализмът руши добродетелите на миналото. Ето защо тук идеализацията е съвсем неизбежна, тъй като при бруталния разрыв с миналото тя започва да действа така, както законът за земното притегляне. Но зад имажинерните черти на идеализацията прозира с цялата му действителна същност един реален бит, — това е бита на старата селска задруга. Тук Михалаки Георгиев е опознал старата човечност, свързана с общия труд и общите грижи и радости на задругарите. Тук той е опознал и старото гостоприемство на българина, свързано също така с общата заможност и с патриархалния морал в задругата. Всичко това обяснява защо Михалаки Георгиев с такава радост ни въвежда в дома на дядо Дичо, превъзнасяйки на всяка крачка богатството и трудолюбието на дядо Дичовата челяд:

„Ако си се накарал максус за у дядо Дичови, па са хаберлии, че ще им кондишеш на гости, а оно. . . махни брате, махни, от икрам не знаеш ни къде да се денеш! Един от задругата ще те чака чак при Солаковата чешма, едната снаха ще те посрещне на портата, другата ще разпъжда от двора кучетата, да не би нещо да се спуснат на тебе — ех, знаеш, живина, па знае ли на кого да лае и на кого да не лае? Третата снаха ще те преведе през сливака, четвъртата ще те причака на прага при къщата, петата ще ти прихване от тебе: я ягърлък, я дреха, я що ли да имаш у ръце, а шестата ще стои да те чака да пружиш ноги, та да ти изуе цървулите, да отбие навуцата, каквото що си е ред и прилика. Срещат те, нали ти казвам, като че си стар сват — весела ти майка — икрам, икрам-море, да е кабил на ръце да те носят! . . .

Каквото и да ви разкавам, все е нищо! Та може ли и да се разкаже? Трябва да видиш, па да повярваш, а лакърдията е вятър — казвам ви: вятър! . . . Къщата у дядови Дичови захваща със сливака, с бостана, с кошевите, със сейвантите, с яхърите, със свинарниците, най-малко двадесет дюлюма земя, цяла казарма! От това башка имат земя: до хилядо и петстотин дюлюма ниви, четиристотин до четиристотин и петдесет дюлюма ливади, а от них само лъка до двеста дюлюма; двеста и петдесет дюлюма бранище, двадесет и две хиляди кютука лозе; две воденици —

една с три, а другата с пет камъка. . . нали ви казвам: не е да речеш имовина, каквото що има имовини, ами цяла мушия. А пък добиченца, да им са живи, — да гледаш, па да им се ненарадваш! Четиринадесет чифта волове, ама волове ви казвам, нà, като аслане; двадесет-двадесет и пет глави крави, тридесет-четиридесет телци и юнци, четири-петстотин брави овци, три-четиристотин брави козици, сто и петдесет до двеста брави свини, четиридесет-петдесет кошера пчели, а пък кокошки, мисирки, гъски и патици, — них и не броят, та и кой ще седне да ти брои такава живина!

И всичко у дядо Дичови пълно, всичко берекетлия, нà, тече им като из ръкав, па вредни, па весели, па всяко тича на работа, всяко ради — да ти е мило и драго да гледаш, що е божа благословия, халал им вяр!

Описанието, което Михалаки Георгиев дава на Дядо Дичовия дом, е описание на старата селска задруга, където нравственото и духовно единение на всички членове на рода почива върху общата собственост, общия труд и общото потребление. Тук, както казахме, чертите на идеализацията са неизбежни. Но зад тези черти се рисува една реална картина на бита в миналото. Доколко картината на бита, която писателят рисува в разказа си „Рада“, е правдоподобна, говори най-убедително свидетелстването на дядо Първан Кръстев от с. Прогорелец, Ломско, който ни е дал следното описание на задругата отпреди Освобождението. Ние ще предадем накратко това описание в потвърждение и на друг един факт — умението на Михалаки Георгиев да наблюдава и разказва като прост очевидец с непосредственото виждане на народа. Ето какво ни разказва Първан Кръстев от с. Прогорелец, Ломско:

„Някоги бе'мо у къщи 40 работници само, и имаше спор у работата и весело у живота. Какво е това немоча, не се е знайло.

Дойде ли пролет, излезнат 10—15 плуга и за една неделя изорано е поле недогледно; дойде време за косене, излезнат 20—25 коси и тревата покосена таман увреме, сеното събрано и напластено; дойде жетва, излезнат 40 сърпове и нивите пожнати. На работа весело, песни, шегии, игри, свирни. Фанемо по цели поли и се надварвамо, кой по-скоро ще свърши, а снопе по нас се тръшкат като турмета. Напладне божем да се поспи! Дека, брате, млада и весела кръв, спи ли? — пак шегии, пак игри.

Вечер късно се връщамо от работа със песни; дома е уготвено, навечерямо се и легамо да спимо, че трябва да се става у зори и да се иде па на работата.

Гроздето узрей, настане гроздобер; напълнимо бъчвите, та пукат. Кукуруза узрел, обира се и кошовите набъкани. Па кошове ли са? Като че са беглишки.

Всичко прибрано и саденките за младите почнуват. Веселби до бога. Имамо говеда 100 глав, коне 150 глав, свине 40—50, овци 800 брав. Биволици и крави за доене по десетина. Кокошки, гъски, пуйки, пловки със стотина, гумното (дворът) пълно, пъпле гад.

Зимата дошла: служби, сватби, празници само за веселби. Дойде и Рангеловден, три-четири овнета се търколили; дойде св. Никола — ония ми ти рибници пръщят под връшниците; дойде Коледа — пет-шест шипаре се тръшнале! Служба е, трапезата не се дига по два дни. Пълно със хора насакаде.

Беа няколко душ само при овцете — и друга работа не знаят; други само говедаре и коняре. Орачите си знаят само земята.

Остарел човек, станал дедо (има унучи), не знае що е това грижа, мъка.

Разболе се некой, нема грижа, оти нивата му остана неизгорана, оти житото че легне; оти тревата че прегори“.

И заключава дядо Първан Кръстев:

„Така беше, додека беше дедо жив. Он умре и бащеве не се раздели: на шес душ браке — шес къщи, шес рала, шес плуга, шес кола и стоката (добитъка) на шес дела. Додека да направимо ижките (къщите), продамо половина от стоката; щом се разделимо като че каза некой: до тук! Стоката се изгуби и оная веселба щукна!“

В разказа „Рада“, както и в спомена на простия очевидец дядо Първан Кръстев, бие веднага на очи поразителното сходство в описанието. В еднаква степен тук личи и склонността към битова идеализация на миналото. Но независимо от всяка идеализация нарисуваната и в двата случая картина на селската задруга преди Освобождението е реална и неопровержима.

Тъкмо в тези битови идеализации на миналото у Михалаки Георгиев някои литературни изследователи виждаха консерватизма на писателя. Трябва обаче веднага да се подчертае, че идеализацията сама по себе си не е още доказателство за консерватизъм. Социалните и битови идеализации на миналото, не само в литературата, но и в народното творчество, са толкова чести, колкото и идеализацията на героичното минало на народа. Никому обаче не е дошло на ума да търси консерватизъм зад героичното минало на народа, така често идеализирано и в народната ни песен, и в литературата.

В миналото Михалаки Георгиев търсеше не образа на своите идеали и не картината на това, което той предсказва за бъдещето. Той най-добре знае, че всичко, което е имало в големия шарен сандък на дядо Стоимен, е отдавна раздадено. В миналото писателят търси единствено поука за настоящето, напомняйки за нравствените и духовни добродетели на народа. Верен на възрожденския демократизъм и нравствено-просветителските идеи на народничеството, писателят хранеше наистина немалко илюзии за бъдещето, като споделяше напълно и нравствения утопизъм на просветителите. Но в този демократизъм и в тази нравствена и духовна връзка с народа се крие онзи патос на изобличението, който е най-отличителната черта в творчеството на нашите писатели-реалисти през 90-те години. Същият изобличителен патос ще ни спомня от време на време за истинския Михалаки Георгиев и в последните години на творчеството му, когато той под влиянието на обхваналия го религиозен мистицизъм ще ни поднася своите нравоучителни проповеди под формата на дотегливо и лошо написани разказчета.

Патосът на изобличението в творчеството на Михалаки Георгиев обяснява и склонността към идеализацията на миналото, която склонност между впрочем не беше чужда на нито един от неговите събратя по перо. При духа на разочарование, който бе обзел народа и неговата интелигенция след Освобождението, при страстната и непримирима критика срещу недъзите на новата обществена действителност, склонността у нашите писатели-реалисти към идеализация на миналото ни спомня напълно думите на Гогол, който препоръчваше: „Бий в миналото настоящето и словото ти ще се облече в двойна сила. . . Спусти се в дълбочините на руската старина и в нея порази позора на днешното време“.

Както се вижда в идеализациите на миналото, у нашите писатели-реалисти през 90-те години напразно и без всякакво основание ще търсим костеливата ядка на консерватизма. В тях преди всичко преобладава оная романтика, която чрез изобразяване на идиличното или на героичното в живота на народа ни кара да ненавиждаме мрака и насилието и да се стремим към светлината и истината.

Ето обяснението защо идилията на Михалаки Георгиев продължават да ни вълнуват с нравствената и духовна чистота на народния живот в миналото. И което е особено важно — защо всичко в тях днес е по-близо до нас и по-разбираемо, отколкото вчера. Може много неща в тези идилии да напомнят за невъзвратимото — простотата и примитивната красота на живота в дядо Дичовата задруга са отминали завинаги. Нищо не е в състояние да възвърне и онази патриархална интимност, сред която, наред с естественото и неотменно чувство за дълга към обществото, са разцъфтявали и най-нежните стръкове на любовта. Но едно е безспорно — в идилията на Михалаки Георгиев продължава да блести с цялата си чистота нравствената същност на народа. В тях ние откриваме сякаш повторно, за да разберем още по-добре, истинската цена на ония човешки добродетели, които са могли да се развият като духовна отличителност у народа само чрез общия, задруген труд и чрез общата грижа за човека.

В разказа „Рада“ Михалаки Георгиев показва нравственото самоутвърждаване на личността в колектива, вън от който и против който тя е незащитна. Дядо Дичо е глава на задругата. Начело на своята многобройна челяд той ръководи един привичен ред на нещата, където задругният живот не е създал още центробежни сили. Към дядо Дичо се отнасят всички членове на задругата, защото в неговия опит е събиран целият колективен опит на задругата и защото неговата дума е знак за общо съгласие. Но дядо Дичо никога не решава сам, тъй като той добре знае, че „по-харно е два акъла от един, а три е още по-харно и от два“. И никога прибързано — понеже животът го е научил, че „има грешки дека само веднъж да ги сгресиш, па после отиде! — Като кога пуснеш врабче у гора. . . пуснеш ли го веднъж, иди го гони!“ Такъв спокоен, мъдър и внимателен е той и когато напътствува буйната и своенравна Рада, която в своето мъчително разкаianie търси пак при него разбиране и духовна подкрепа.

Някога в своята прочута реплика на предсмъртното стихотворение на Есенин, Маяковски подхвърли следната крилата фраза:

В этой жизни
помереть не трудно.
Сделать жизнь
значительно трудней.

Малцина подозират, че тази крилата фраза в стихотворението на Маяковски е долетяла от далечните царства на народната мъдрост. Пет десетилетия по-рано дядо Дичо съветва своята палава унука: „Да живее човек не е лесна работа! Майсторлък е. . . голям е майсторлък, Радо! Помни ми думите, чедо, ще живееш, па ще разбереш. За мрене, мре и всяко добиче, ама мурафетът е да знае човек да живее, там да го видя!..“

Необикновено живо и пластично Михалаки Георгиев рисува любовната идилия между двама млади в разказа „Тошо“. В този разказ писателят още веднъж ни се разкрива като тънък познавач на селото и не-

говата душевност. Любовното чувство у селския човек е показано с цялата примитивна красота, която ни е позната от народната песен. Тук всичко идва да подчертае естествения порив на чувството, съпроводен с она неочакван жест и онази неочаквана дума при влюбените, които крият в себе си капризната обрядност и потайния език на любовта. Всичко в любовта на селския човек е неподправено и чисто. Тя винаги може да бъде отличена с нейната простосърдечна тревога и наивитет. На нея са чужди афектациите на болните нерви и уморения дух, тя не познава и фалша.

В разказа „Тошо“ Михалаки Георгиев ни показва онази естествена среда на живота, свързана с труда и човешката взаимност, където любовта е проявление на духовна сила и жизнена потребност. Макар и върху разказа да тежи патината на известна езикова отживялост, характерна въобще за творчеството на Михалаки Георгиев, той ни вълнува с необикновената живост и вяроност на изображението. Написан с тънката пронителност на знаещия, със забележителен усет към жизнения и психологически детайл, с много хумор и с някаква детска, игрива радост, този разказ на Михалаки Георгиев е истински перл в нашата литература.

Необходимо е да се подчертае, че идилията на Михалаки Георгиев, в отличие да речем от идилията на П. Ю. Тодоров, са придобили днес напълно съвременно звучение. Нашето време ги приема като художествен документ за духовното родство с едно минало, когато хората също са познавали задружния труд и общите грижи. Тезата, че в тях прозира най-вече консерватизмът на писателя, се оказа несъстоятелна. Времето понякога е също така капризно както хората — много неща ни стават близки и разбираеми, макар до вчера да са ни изглеждали чужди и непонятни.

В своите идилии Михалаки Георгиев ни разкрива наред с всичко останало и една лична особеност. В тях най-ярко са се проявили ония черти от неговото творчество, които издават дълбоката човечност на писателя. Всякога, когато Михалаки Георгиев ни води по интимните пътища на сърцето, той ни отвежда до дядо Дичовата задруга. Тук самият писател сякаш се преобразява, за да го видим такъв, какъвто е в действителност — благ и добродушен човек, изпълнен с доверие към хората. И ако честичко той обича да се отдава на спомените си, то е пак заради нас — защото иска да ни покаже как трябва да изглеждат и какви трябва да бъдат хората.

Израз на тази човечност у Михалаки Георгиев е и хуморът. В хумора на Михалаки Георгиев има нещо от това, което психолозите наричат „привличане от пръв поглед“. В него е вложено човешко добродушие, което ни предразполага да бъдем напълно доверчиви и искрени. Прочетете „Меракът на чичо Денчо“, „Една досадна визита“, „Имане“, „Тошо“, „Така се лъже човек“, „Шарен свят“, „Дядо Лало от село Кършни вир“ и др. и вие ще искате по-честичко да слушате този духовит разказвач, който умее да ви покаже смешните страни на живота, така че да гледате с повече знание и разбиране на широкия свят и на хората. В първото издание на съчиненията на Михалаки Георгиев, преди повече от четиридесет години, в своя кратък предговор Вазов не е пропуснал да изтъкне хумористичното виждане у писателя:

„А хуморът му, добродушен, спокоен и очарователен, сипан разточително в някои от разказите му, осветлява с лъчи на радост и живот нашата изящна литература, изобщо навъсена, както сме и ние всички“.

В светлината на спокойния и жизнерадостен хумор на Михалаки Георгиев ние все по-ясно съзираме, че хората, колкото и да си приличат, толкова са и различни. Неведнъж писателят съзнателно ни напомня тази истина: „Право си казва дядо Лико: те, каже, пет ги имам, тия пушции, на ръка — па пак, каже, не са еднакви, камо ли и хората да са?.. Па и така си е: колко глави — толкова и табии; колко крака — толкова и пети“.

И тъкмо за това в разказите на Михалаки Георгиев всеки е смешен по своему и различен от другите даже когато им прилича напълно по безполезността на своите дела и по своето поведение в живота: „Свят, като свят! Ако щеш свиря му и с габрова свирка, он си е все еднакъв! По някой се захласне у пари, у имот, па нито знае защо е дошъл на тоя свят, нито знае що е живял, нито знае пък и за кого е печелил!.. Кара, кара, като щуро, па току видиш, че един ден изпълни дупката у земята и — поврага му било и имот, и живот! Други пък хвърли мерак на жена, да прощавате, па си мисли: ако има нещо да си подслади човек живота на тоя свят — това е!.. и, записан със своя мерак, кръшне си врата, па се захласне и почне да чини лудории, като че са го захранили с буника или лудо биле. Трети има, що не кандисват на своя си акъл, ами тръгнат по акъло на кучетата, па оставят питомното и тръгнат да търсят дивото — по горите и пустините, по дъжд, вятър и сняг — само да убият, да уловят някой лов и си мислят, че от тоя келепир няма по-харен на тоя свят! Та какви ли ги няма у тоя божи обор, що го правил господ цели шест дена?“

Героите, над които писателят излива добродушието на своя хумор, са почти винаги хора от народа. Те имат наред с добрините си и слабости, които будят смях и понякога горчивина, но никога презрение. В постъпките на своите герои писателят най-често осмива простодушното, наивността и безкористната хитрост, без да се докосва до скритата душевна болка и до неволята, които са постоянни спътници на героите му. Ето защо хуморът на Михалаки Георгиев, без да щем, ни напомня изкуството на добрия лекар, който умее да лекува, без да засяга грубо и болезнено раната — без да причинява ненужно страдание и болка. И което е най-важно, хуморът на писателя ни дава така да се каже свободен пропуск в света на малкия човек — той ни въвежда в сърцето на този свят и го прави наш и близък. Чрез сърдечния хумор на Михалаки Георгиев ние се чувствуваме по-близко събрани един до друг и по-добре защитени от другия свят — от света на богатите и силните, за който писателят има вече друга мярка — не хумора, а сатирата.

Малко са разказите в творчеството на Михалаки Георгиев, в които читателят не вижда усмивката на писателя. В тази топла усмивка, която ни открива сякаш направо пътя до сърцето на писателя, е вложена една неизменна човечност. Защото и в хумора, както и в гневните си изобличения, Михалаки Георгиев е винаги един и същ — пряк и откровен човек, който непрекъснато ни напомня за човечността.

*

Творчеството на Михалаки Георгиев е нагледна илюстрация за първичната връзка на изкуството с живота. Едновременно с това с цялата си жизнена яркост и изобличителна сила то е убедително доказателство, че литературата, както всяко изкуство, трябва да започва от живота. Простите и непретенциозни разкази на Михалаки Георгиев не се извисяват до

върховете на литературата ни. На тях е отсъдено да заемат място в равнините на родната литература, където всичко напомня за суровия чернозем, който очаква работната ръка на човека. Но творчеството на Михалаки Георгиев стои на пътя, който води към голямата литература — и това е, което ни кара да не го забравяме и да се връщаме често към него. Няма съмнение — много неща в него са остарели. Остарели и отживели са най-вече редица локални форми и особености на езика, които писателят е черпил направо от говорната стихия — по-точно от говора на северозападните български краища, където се намира и родното място на писателя. Този езиков натурализъм, който особено силно бие на очи в езика на героите, и тук, както при всички останали случаи в литературата, не е издържал проверката на времето — той се е превърнал в отживялост с развитието на самите народни говори и особено с развитието на общонационалния книжовен език. Същото нещо, макар и в по-малка степен важи и за други страни от творчеството на Михалаки Георгиев. Отдавна отживени и преодолені в литературата ни са също така натурализмът и описателството в изображението, характерни през оня период от литературното ни развитие не само за разказите на Михалаки Георгиев. Всичко това е истина и тази истина днес най-добре чувствава и разбира съвременният читател. Но творчеството на Михалаки Георгиев се налага на днешния читател с друго — това са изумителната наблюдателност на писателя и неподправената живост на изображението, които са винаги близки и верни на живота. Това е онази наивна и примитивна красота на образите, която ни вълнува със своята непретенциозност и искреност, разкривайки ни без всякаква преструвка и хитруване правдата на живота. Това е близостта на преживяванията у героите до духовния строй на народа, където прозират трайни черти от духовната характеристика на българина. Това е голямата любов на писателя към човека и неизменната му вяра в народа.

В центъра на целокупното творчество на Михалаки Георгиев се изправя човекът от народа — такъв, какъвто ние го познаваме, с цялата му непосредствена и неподправена същност. Тук, в това творчество, той общува с нас без всякакви условности. И затова ние чувстваваме и разбираме всичките му тревоги — онова нравствено и социално неспокойство, което е характерно за живота и за цялата наша следосвобожденска литература.

В народа писателят вижда една вечна и неизменна сила. Тя стои над временното и преходното и определя сигурния ход на трайното и на значителното в живота. Думите на дядо Лазло, които рисуват непреходния образ на тази сила, са и думи на писателя: „Народът е, бре синко, като планина: какви ли не мъгди и смрадове минават по нея, па минат и заминат, а планината си е все планина и все на своето място“.

Писателят, който чрез своята любов към народа е вложил в творчеството си частица от тази сила, може да се надява, че в това творчество ще бъде запазено за поколенията завинаги нещо непреходно.

Времето потвърди за творчеството на Михалаки Георгиев тази истина.